

Ring Orsolya

Budapest kultúrbástya vagy proletár bulvárszínház?

A József Attila Színház Fodor Imre igazgatósága idején (1956–1975)

A *Második otthonunk: a munkahely* című, 1978-ban a Magyar Televízióban készült film egyik emblematikus jelenetében az „Egyetértés” Szocialista Brigád tagjai a jutalom szétosztásának mikéntjén vitatkoznak.¹ Mikor a vita hevében a brigádtagok felsorolják, ki mivel járult hozzá az elismerés elnyeréséhez, egyikük saját érdemeit hangsúlyozandó azt emeli ki, hogy a többiek helyett, a brigád nevében ő járt színházba.

A szocialista korszak munkásságának mindennapjait alapjában határozták meg a leginkább politikai indíttatású, az 1956 előtti sztahanovista mozgalmat felváltó szocialista brigádversenye.² A brigádmozgalom kezdete nem köthető jogszabályhoz vagy párthatározathoz. Létezéséről a 1068/1957. (VIII. 4.) Korm. sz. határozat, „a termelési tanácskozásokról és a szocialista munkaversenyben élenjáró dolgozók és vállalatok jutalmazásáról” címmel tesz először említést.³ Később számos rendelet és határozat született, melyek a szocialista brigádmozgalommal foglalkoztak. Ezek a brigádok létét minden esetben eleve feltételezték, alapításukról csak meglehetősen nagy vonalakban szóltak.⁴ A Kádár-korszak munkaversenyében mérték az egyes brigádok mint dolgozói csoportok teljesítményét, és a tagokat a nyereségrészesedés révén anyagilag is érdekeltté tették a teljesítmény fokozásában. A brigádok közötti verseny részét képezték az elvégzett munkán túl a társadalmi munkában végzett feladatok, illetve különböző társadalmi és kulturális eseményeken – így a színházi előadásokon – való részvétel is.

A színházak 1949-ben történt államosítása után az előadások fogyasztásának kontextusa megváltozott. A korábbi üzleti alapú színházi modellt állami támogatás váltotta fel, melyért cserébe a politikai döntéshozók elvárták az általuk meghatározott ideológia terjesztését, ezért szigorúan megszabták az előadható darabok jellegét, mondanivalóját, számát és a célközönségét is. Szándékuk az volt, hogy a megfelelő ideológiai tartalommal bíró darabok a társadalom minél

¹ *Második otthonunk: a munkahely*. Szerkesztő: Szilágyi András, műsorvezető: Antal Imre. Magyar Televízió, 1978. <https://www.youtube.com/watch?v=Y4VquqLGOK8&t=3644s> – utolsó letöltés: 2017. augusztus 11. Köszönöm Sz. Nagy Gábornak, hogy a filmsorozatra felhívta a figyelmemet.

² Valuch 2002: 221.

³ Tárgyalták a Minisztertanács 1957. augusztus 1-jei ülésén. Megjelent a *Magyar Közlöny* 86. számában. MNL OL XIX-A-83-a-39. számú ülés.

⁴ Csóti 2003.

szélesebb rétegeihez jussanak el. Ez a színházi struktúra a Kádár-korszakban is mindvégig fennmaradt: a színházak államilag támogatott és ellenőrzött intézmények voltak, állandó társulattal és repertoárrendszerű műsorral.

A tanulmány célja a színházlátogatók egy meghatározott csoportjának befolyásolására vonatkozó korabeli elképzelések, illetve a tényleges nézői preferenciák és az azokra a színházirányítás felől érkező reakciók elemzése. Mindezek vizsgálatára különösen alkalmas az 1956 óta önálló József Attila Színház első korszaka. Az Angyalföldön eredetileg kultúrháznak épített, majd a Vígszínház kamaraszínházaként használt épületben megalakított színház hangsúlyos feladata volt, hogy az észak-pesti régió lakói – elsősorban munkások – saját közegükben láthassanak színházi előadásokat.

AZ ELEMZÉS FORRÁSAI ÉS MÓDSZERTANA

A tanulmány forrásbázisát elsődlegesen a József Attila Színháznak az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában őrzött saját dokumentumai, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Művelődésügyi Minisztérium releváns iratai alkotják. Az elemzés során emellett felhasználtam a korabeli országos sajtóban megjelent cikkeket, valamint különböző üzemi lapok tudósításait. Az ezek alapján megrajzolható képet brigádnaplók vizsgálatával és egy korabeli színházlátogatóval készített beszélgetés tanulságaival igyekeztem árnyalni. Ezenkívül korabeli statisztikákat elemezve és az adatokat más színházakéval összehasonlítva vizsgáltam a darabstruktúrát és a nézőszám alakulását.

Marco de Marinis elmélete szerint az író, a rendező, az előadó, illetve a néző dramaturgiája együtt dolgozik egy-egy előadás kompozícióján, és úgy kell tekinteni őket, mint amelyek közösen állítják fel és alkalmanként módosítják is egymás határait.⁵ Marinis koncepciója alapján elkülöníthetők az úgynevezett „mintanézői” és a valós befogadói reakciók. Mint azt tanulmányában Heltai Gyöngyi is megállapította, mindez abból a szempontból lehet számunkra érdekes, mert különösen a pártállam korai időszakában a kommunikációt a hatalom képviselői egyoldalú folyamatnak tételezték fel, amely a színházi előadás során a színpadról indul és hat a néző irányába. Ennek alapján pedig a színházat a társadalmi utópia reprezentációja egyik hatásos médiumának tekintették, annak átnevelő, ideológiaközvetítő szerepét tartották elsődlegesnek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az előadás a nézőben a szöveg politikai vagy politikailag kódolt üzenetétől eltérő hatásokat is kelthet.⁶

A kutatás során feldolgozott hivatalos dokumentumok és a napisajtóban megjelent tudósítások nagyrészt ezt a „mintanézőt” feltételezték, amikor kulturpolitikai célként a munkások színházi nézővé változtatását és ideológiailag

⁵ Marinis 1999: 26.

⁶ Heltai 2013: 133.

megfelelő darabokkal való ellátásukat jelölték meg. Azáltal, hogy a munkások az államosítást megelőzőnél nagyobb számban látogatták a színházi előadásokat, megváltozott a színházlátogatók körének összetétele, ezáltal pedig átalakult az előadások felé irányuló befogadói ízlés is. A tanulmány bemutatja és elemzi azokat az intézkedéseket, amelyek a munkások tömeges színházlátogatóvá nevelése érdekében születtek. Ezek között is kiemelten foglalkozik a közönség szervezés, a bérletezés, az ideológiailag kívánatosnak tartott darabok támogatása, a támogatott produkciókhoz csatlakozó művész–közönség találkozik kérdésével. Nem foglalkozik azonban a József Attila Színházban játszott darabok esztétikai elemzésével, és nem értékeli a színház alkotóinak művészi munkáját sem.

A vizsgált időszak (1956–1975) természetesen nem tekinthető homogén egységnek. Az időszak első felének gyakorlata még a korai ötvenes évek jellemzőit hordozza, mind a diskurzus fogalomhasználata, mind a gyakorlati megvalósulás eszköztárában. A hatvanas évek második felében a nyelvi eszköztár megváltozik, és a hangsúlyok is áthelyeződnek. Így jutunk el a címben jelzett kultúrbátyától a proletár bulvárszínházig.

A DISKURZUS FOGALMI ELEMEI

A „munkásosztály” a szocialista rendszer számára fennállásának egész időtartama alatt fontos legitimációs és propagandisztikus hivatkozási alap maradt.⁷ A munkásság/munkásosztály pontos korabeli definíciója azonban annak ellenére hiányzik, hogy maga a fogalom az elcsépeltségig jelen van a diskurzusban. A jelen vizsgálat szempontjából releváns források a munkás fogalma alatt a városi munkást értik, amely kategóriában a gyárak ipari munkásai mellett benne foglaltattak a kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási szektorban foglalkoztatott munkavállalók is.⁸ Természetesen ez a munkásságfogalom is tovább differenciálható például az alapján, hogy tagjai Budapesten éltek vagy ingáztak a környező települések és a munkahelyük között – de a diskurzusban használt munkásfogalomba bizonyíthatóan beleértették az ingázókat is. Ezt támasztja alá például az a kezdeményezés, melynek keretében színházi előadásokat szerveztek a környező nagyüzemek vidékről bejáró dolgozóinak, hétköznap délután. Így nekik a műszak befejezése után nem kellett hazamenniük, hanem rögtön a nézőtérre ülhetek be.⁹

A feladat kettős volt: egyrészt szórakozási lehetőséget kellett biztosítani a rendszer tömegbázisát alkotó munkásoknak, ezzel növelve a rendszer stabilitását, azon elvet szem előtt tartva, hogy a szórakozás feledtetheti a napi nehéz-

⁷ A jelenkori munkástörténet-írás sajátosságainak összefoglalását lásd például: Valuch 2017.

⁸ Valuch 2002: 213–214.

⁹ „Kihelyezett” előadások, műszak utáni színház. Új kezdeményezés a Fehérvári úti Művelődési Házban. *Hétfői Hírek* 1962. szeptember 17.

ségeket.¹⁰ Másrészt cél volt a már színházba járó munkások számára a hatalmat gyakorlók által meghatározott, ideológiailag megfelelő színházműsor biztosítása.

A diskurzus konceptuális csoportját alkotják – összhangban az MSZMP művelődési politikájának irányelveivel¹¹ – olyan, a szocialista színházművészet-hez tartozó fogalmak, mint a „szocialista szellemiségű új magyar dráma” vagy a „szocialista tudat kialakítását elősegítő eszmei mondanivaló”. A döntéshozók úgy vélték, csakis a kurrens magyar drámairodalom legújabb eredményeivel növelhető jelentősen a szocialista drámák súlya és részaránya a színházak műsorában.¹² A kortárs világirodalmi alkotások esetén, különösen a nem szovjet vagy népi demokratikus darabok esetében kiemelten vizsgálendő volt az adott dráma művészi értéke mellett annak politikai-eszmei mondanivalója is.¹³ A megfelelő eszmei mondanivalójú darabok fogalma tág határok között mozgott, hiszen sok esetben a rendezői koncepció billentette a mérleg nyelvét a támogatottból a tiltottba vagy a tiltottba, esetleg fordítva. Sőt az sem volt mindegy, mely színház, azaz potenciálisan mely társadalmi befogadói réteg előtt kívánták az adott darabot bemutatni.¹⁴

A hivatalos nyilvánosság működését nagyban meghatározta a tabuk rendszere, melyek nagy része folyamatosan érvényben volt a rendszer felbomlásáig. Ilyen tabu volt például a Szovjetunió bármilyen kritizálása, a hozzá fűződő viszony érinthetetlensége, 1956-nak a hivatalostól eltérő értékelése, a vezetésen belüli viták nyilvánosságra hozása. Bizonyos szempontból a művészeti normák alapját képező haladó, realista, közérthető, humanista művészet vezető szerepének megkérdőjelezése is ide számított. A tabuk nagy része egy diskurzusokkal átszőtt, szimbolikus közegben fogalmazódott meg, a hatalom pillanatnyi céljainak megfelelően.¹⁵

¹⁰ Az ország színházi hálózatának kiszélesítéséről és a színházak gazdaságosabb működésének biztosításáról szóló 4285/1955. MT-határozat előírta, hogy biztosítani kell az ország lakosságának, különösen a munkásosztálynak a színházi előadásokkal való fokozottabb ellátását. MNL OL XIX-A-83-b-4285/1955.

¹¹ Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei, 1958. július 25. Vass 1979: 243–247.

¹² A színházak irányításának és fejlesztésének néhány kérdése. Az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának 1963. január 3-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 2. ő. e.

¹³ Az 1965/66-os színházi évad értékelése. Az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának 1966. augusztus 3-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 61. ő. e.

¹⁴ „A bemutathatóság szempontjából vitás darabokat nem ítélnénk meg summásan. Bemutathatóságuk függ a műsorgetvezés országos arányaitól, az adott rendezői koncepciótól és a konkrét mérlegelt közönséghatástól. Figyelemmel azokra a tanulságokra is, melyeket az évad u.n. stúdió- és szakmai előadásaiból levonhatunk, az adott mű elemzése alapján a bemutatás különféle módozatait alkalmazhatjuk: a) egyes darabok – lehetőleg a közönség előzetes kritikai orientálásával, – a színházlátogatók széles köre előtt játszhatók; b) más darabokat szűkebb közönség és a szakma részére kisebb befogadóképességű teremben stúdió-előadásként kell játszani; c) végül egyes darabok, – csak a szakma érdekében – két-három előadásban, (felolvasó-előadásban) kerülhetnek színpadra.” Az 1965/1966-os színházi évad műsora. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1966. augusztus 3-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 61. ő. e.

¹⁵ Havasréti 2006: 83–84.

A BEFOGADÁS KÖZEGE

Az 1930-as években létrehozott XIII. kerületben¹⁶ a háború után tovább folytatták a lakótelepek korábban megkezdett kialakítását, melynek keretében a kerületbe irányuló nagyarányú munkásbevándorlás kezelésére egészen az 1980-as évek végéig épültek panelházak. Angyalföldön valósult meg a hároméves terv első fővárosi építkezése is, melynek keretében a főváros iskolát, óvodát és napközi otthont adott egy „munkáskerületnek”.¹⁷ Ebben az időszakban indult el az átadásra váró Árpád híd pesti hídfőjének kiépítése is. A hídfő mellett épült meg a kerületi pártbizottság tanácsterme, melyet 1954-től színházként kezdtek el használni.¹⁸

Angyalföld a főváros egyik legtipikusabb úgynevezett „munkáskerülete” volt, lakosságának túlnyomó többségét vagyontalan gyári munkások alkották.¹⁹ 1950-ben csatolták a kerülethez az V. kerületnek a Szent István körút és a Dráva utca közé eső részét (Újlipótvárost), valamint a VI. kerület egy részét (a Váci úttól keletre és a Dózsa György úttól délre fekvő terület), továbbá a Margitszigetet a III. kerulettől. Az egyesítés sokáig problémás volt, az angyalföldi és az újlipótvárosi lakosság nehezen emelkedett felül a városrészek eltérő fejlődéséből fakadó különbségeken. A vizsgált korszakra vonatkozó statisztikai adatok szerint a kerület lakóinak száma 1960-ban 142 138 fő volt, ezzel lélekszáma alapján a három legnagyobb fővárosi kerület közé tartozott. A kereső lakosság 57%-a fizikai dolgozó volt, ebből 43,2% az iparban, 10,2% a kereskedelemben 7,2% a szolgáltató szektorban, 6,7% a közlekedésben, 9,9% közszolgálatban, 17,1% egyéb helyen dolgozott.²⁰

Ennek az alapvetően ipari munkás rétegnek a színházba szoktatása és szocialista eszmeiségű darabokkal való ellátása volt a József Attila Színház elé kitűzött feladat. Fodor Imre, a színház akkori igazgatója szerint:

„Népszínházat akartunk csinálni, egy korszerű eszméket és korszerű erkölcsöt sugárzó magyar népszínházat. Törekvésünk összhangban állt a színház közönségének igényével. A színház korábbi műsorpolitikája ugyanis épp azokat vonzotta magához, akik a népszínházi célkitűzésre fogékonyak. A színház lényegéből fakad, hogy nevel is és nem csak szórakoztat. [...] A közönség a munkásokból és a fiatalokból tevődik

¹⁶ A XIII. kerületet 1938-ban hozták létre az 1930. évi XVIII. törvénycikk (Budapest székesfőváros közigazgatásáról) értelmében az V. és a VI. kerületeknek a Dráva utcától és a Dózsa György úttól északra, illetve a váci vasútvonaltól nyugatra fekvő részeiből. <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7830> – utolsó letöltés: 2017. augusztus 21.

¹⁷ A hároméves terv az első szovjet mintájú gazdasági terv volt Magyarországon. A tervidőszak 1947. augusztus 1-jén kezdődött, zárónapja pedig 1949. december 31. volt.

¹⁸ Fabó 2002.

¹⁹ A kerület legjelentősebb gyarai voltak például: Láng Gépgyár, Ganz Magyar Hajó- és Darugyár, Tungsram Adócsőgyár, Elzett Zár- és Lakatgyár, Magyar Acélöntő- és Csőgyár.

²⁰ Jelentés a József Attila Színházban végzett brigádvizsgálatról. MNL OL XIX-I-4-ff-2.tétel-József Attila Színház-1969.

össze. Ez lehetővé teszi, hogy a színház a szocializmus eszméjének és erkölcsének az eddigieknél is harsányabb szószólója legyen, és a műsor gerincét alkotó darabokat áthassa a nyílt, politizáló és vitára serkentő hang.”²¹

AZ ÁLLAMOSÍTOTT SZÍNHÁZIRÁNYÍTÁS MODELLJE

A színházak ellenőrzése előbb helyi, majd országos szinten zajlott.²² A József Attila Színház, lévén budapesti intézmény, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságán belül a Népművelési/Művelődésügyi Főosztály²³ közvetlen hatáskörébe tartozott. A gyakorlati felügyelet úgy zajlott, hogy az ellenőrző szerv az előző évadban bekérte a tervezett előadások listáját, az ismeretlen darabok szövegeit és a rendezői elképzeléseket. Később a főosztály munkatársai próbákat látogattak, illetve éltek az előnézés lehetőségével is, de ilyenkor jellemzően már nem tiltottak be előadásokat, „csak” változtatásokat kértek.

Az állami szervek természetesen a megfelelő pártszervek alárendeltségében működtek. Színházi ügyekben a leginkább az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága volt az illetékes, ez tárgyalta és hagyta jóvá az évadterveket és értékeléseket, melyeket a minisztérium színházi osztálya készített. A Bizottság tagjait ötévente nevezték ki. Figyelmet érdemel, hogy tagjai nem a kulturális élet szakértői vagy az illetékes minisztérium munkatársai közül kerültek ki, legfeljebb csak meghívottként vehettek részt az üléseken. Állandó tag volt ellenben a kulturális életet felügyelő miniszter.

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága minden évben megtárgyalta az egyes évadok értékelését, illetve jóváhagyta a következő évad műsortervét.²⁴ Ugyancsak ők döntöttek a színházalapításokról, illetve a Kiváló és Érdemes Művész címek odaítéléséről is, tárgyalták a színházak strukturális átalakításával kapcsolatos elképzeléseket, állást foglaltak a problematikusnak tartott darabok bemutathatósága mellett vagy ellen. A színházirányítás elvi kérdéseinek megtárgyalása, illetve a különböző strukturális átalakítások mellett a színházi műsorter-

²¹ Fodor Imre feljegyzése cím és dátum nélkül. OSZK SZT József Attila Színház iratai és sajtókiadvány-gyűjteménye.

²² A korszak színházirányítása két kategóriába sorolta a színházakat, voltak a közvetlenül a kulturális életet aktuálisan felügyelő minisztérium (Népművelési Minisztérium 1949–1957, Művelődésügyi Minisztérium 1957–1974, Kulturális Minisztérium 1974–1980, 1980 után a Művelődési Minisztérium) alá tartozó színházak, mint például a Nemzeti Színház vagy a Magyar Állami Operaház, míg a többi színház a helyi tanácsok közvetlen irányítása alatt állt. A helyi tanácsok beszámolási kötelezettséggel tartoztak a minisztérium felé, a végző döntést pedig a miniszterrel egyetértésben az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága hozta meg.

²³ 1950–1971 között Budapest Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztály (1968-tól Főosztály), 1971–1990-ig Budapest Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztály.

²⁴ Az 1957-től működő Bizottság üléseiről csak 1963-tól maradtak fent jegyzőkönyvek, ezek közül az első színházi témájú napirendet az 1963. január 3-i ülésen találjuk, az utolsót 1987. július 7-én.

vek és évadértékelések alkották a Bizottság elé került színházi témájú előterjesztések legjelentősebb és legterjedelmesebb csoportját.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság feladata volt az ideológiai szempontból helytelen művek kiszűrése, hiszen a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő „támogatás – tűrés – tiltás” közötti határvonalat nem törvények szabályozták, hanem szubjektív vélemények határozták meg. A döntési mechanizmus pontos leírását nehezíti, hogy az utasítások az utókor számára láthatatlanul, legtöbbször telefonon vagy személyes megbeszéléseken hangzottak el.

A színházi műsortervezés rendje az 1960-as évek második felében alakult ki. A Bizottság iratai között fennmaradt első színházi témájú előterjesztés a színházak irányításának elvi kérdéseivel foglalkozott, első ránézésre olyan modern fogalmakat használva, mint vezetői felelősség és önállóság. Alaposabban szemügyre véve a szöveget azonban láthatjuk, hogy az előterjesztés megfogalmazói a szocialista színházművészetet támogató vezetők, szakemberek önállóságára gondoltak – azaz azt tartották jó vezetőnek, aki az adott keretek között képes volt élni az ilyen formában korlátozott önállósággal.

„A magasabb színvonalú és hatékonyabb elvi irányítás alapvető célja színházi területen: biztosítani, hogy állandóan erősödjön a színházművészet szocialista tartalma és mindebben meghatározó szerepet töltsön be. Ez a színházak irányításának módszereiben is változást követel, szükségessé teszi, hogy növeljük intézményeink vezetőinek önállóságát és felelősségét, jobban támaszkodjunk a terület társadalmi szerveire, a szocialista színházművészetet igénylő és azért következetesen munkálkodó szakembereire, s a fejlett ízlésű közönség véleményére.”²⁵

1964 márciusában készült az első olyan jelentés, amely a későbbi rendszeres évadértékelések előzményének tekinthető. Még egy év sem telt el a színházvezetők önállóságát javasoló előterjesztés óta, mikor már úgy értékelték, hogy a színházigazgatók nem megfelelően éltek a nekik adott lehetőségekkel. A budapesti színházak repertoárján háttérbe szorult a szocialista országok drámairodalma, helyette túl sok kispolgárinak minősített dráma jelent meg a színpadokon. Ennek okát egyrészt abban látták, hogy a visszaeső nézőszám miatt a színházak vezetői inkább „polgári-kommersz” darabokat tűztek műsorra,²⁶ másrészt pedig

²⁵ A színházak irányításának megjavítása. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1963. január 3-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 2. ő. e.

²⁶ „Politikailag – látszólag – nincs baj ezekkel a drámákkal, hiszen elismerik, adottnak veszik a szocializmust. Valójában azonban politikai probléma is, ha ezekben a drámákban a szocializmus csupán háttér, a konfliktus alakulásában és feloldásában, azaz a valóság fejlődésében nincs aktív funkciója. A szocializmus lényeges problémáinak ez a megkerülése a szocialista tudat formálásáról való lemondás még nyilvánvalóbbá válik, ha utalunk arra a művészi igénytelenségre, olcsóságra, a közönség elmaradott rétegeinek tett azokra az engedményekre, amelyek a legtöbb színház arculatát kezdik mindebben eltorzítani. A látogatottság – az előző évadonkénti öt-öt százalékos visszaesése pánikhangulatot váltott ki a színházak vezetőiben és a közönség visszahódítására legalkalmasabbnak többen a polgári kommersz darabokat látták.” A dokumentum-

„még mindig nem sikerült a színháznak igazi áttörést elérnie a munkásosztályhoz, olyan áttörést, amikor a munkások nemcsak mint nézők, hanem mint a műsorpolitikát befolyásoló tényezők is jelentkeznenek. Ehhez persze nem út az, ha a színház a munkások között is meglévő elmaradott ízlés és igény kielégítésével próbálja hatókörét kiterjeszteni rájuk.”²⁷

A JÓZSEF ATTILA SZÍNHÁZ MŰSORSTRUKTÚRÁJA

A fenti idézet átvezet bennünket a József Attila Színházba, ahol az elvárások szerint a munkások, mint a színházak műsorpolitikáját potenciálisan befolyásoló befogadók, tömegesen jelentek meg. A színház épülete eredetileg egy tanácstermet tartalmazott, színpad és nézőtér nélkül. 1953 végétől Déryné Színpad néven operettszínházként kezdett működni, ami 1955 őszétől József Attila Színház néven a Magyar Néphadsereg Színháza Kamaraszínháza lett. Az épület adottságai igen rosszak voltak, a kialakított nézőtérről a színpad egy részét nem vagy csak rosszul lehetett látni, a székek nyikorogtak, kétoldalt az ablakokon át minden zaj behallatszott az utcáról. Ebben a funkciójában sok problémát jelentett, a színészek nem szerettek „kint”, a peremkerületben játszani, és a látogatottság is igen rossz, 30% körüli volt. Ezért a Néphadsereg Színháza szabadulni akart a kamaraszínháztól, így 1956 nyarán felvetődött a gondolat, hogy hozzanak létre itt önálló társulatot, melynek élére Fodor Imrét, a Néphadsereg Színház korábbi üzemigazgatóját nevezték ki. A két színház társulatának kettéválasztása is megtörtént. A színház műsorát illetően az első évre az volt az elképzelés, hogy játsszon fele arányban operetteket, fele arányban prózai darabokat, általában olyan könnyed és szórakoztató műveket, amelyeket a peremkerületben is el lehet adni.²⁸

Mivel a színház közvetlen környezetét gyárak alkották, a környék lakossága is nagyrészt ipari munkásokból került ki, akik, ha egyáltalán színházba mentek, elsősorban szórakoztatást vártak a társulattól. Ezért a potenciális befogadó közeg elvárása alapján a műsor gerincét alapvetően a szórakoztató – és lehetőleg zenés – daraboknak kellett adniuk. Erre rétegződött rá az a politikai akarat, mely a szórakoztatás mellett részben a nézők műveltségi szintjének emelését, részben pedig

ban polgári-kommersz darabnak minősítették például a következő előadásokat: Molnár Ferenc: *Órdög* (Vígsház, 1963, r.: Horvai István), James Gow – Arnaud D’Usseau: *Mélyek a gyökerek* (Vígsház, 1964, r.: Várkonyi Zoltán), Pavel Kohout: *Harmadik nővér* (Nemzeti Színház, 1963, r.: Pethes György). A színházi évad problémái. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. április 8-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 21. ó. e.

²⁷ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. április 8-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 21. ó. e.

²⁸ Beszélgetések új színházvezetőkkel. Munkásszínház vagy szórakoztató népszínház? *Színház* 1971. (5.) 9. 8–11.

a szocialista ideológia terjesztését várta el a József Attila Színházról – ahogyan egy 1969-es újságcikkben megfogalmazódott, a főváros egyik kultúrbástyájaként.²⁹

A színház tehát meglehetősen nehéz helyzetben kezdte meg a munkáját, egy alkalmatlan épületben és olyan közegben, ahol nem igazán volt igény színházi előadásokra, azaz a műsorstruktúrát úgy kellett kialakítani, hogy a nézők egyáltalán elmenjenek a színházba. Így a társulat tagjai sem egy már meglévő, saját stílussal rendelkező színházhoz szerződtek, sőt többen büntetésből vagy önként vállalt száműzetésből kerültek ide. Utóbbi pozitívan befolyásolta a színház irányába megnyilvánuló keresletet, hiszen a vizsgált kezdeti időszakban olyan, még a színházba korábban nem járók körében is ismert és elismert színészek játszottak itt, mint többek között Gobbi Hilda, Sinkovits Imre vagy Darvas Iván.

A fent vázolt adottságokból, lehetőségekből és elvárásokból következően végül egy olyan színház jött létre, amelynek műsorstruktúrája gyökeresen eltért a többi fővárosi színházétól. Az időszak műsorát népszínháziként jellemezhetjük,³⁰ a zenés előadások³¹ mellett olyan szerzőket és alapvetően szórakoztató darabokat is bemutatottak, amelyeket mások nem. Ha összehasonlítjuk a József Attila Színház által bemutatott darabokat más fővárosi és vidéki színházak műsorával, akkor azt tapasztaljuk, hogy a művek nagy részét Budapesten csak ez a színház játszotta, de a vidéki színházak műsorán megtaláljuk ugyanezeket.

A műsorstruktúra vizsgálatát korabeli statisztikák alapján végeztem el. A műfaj szerinti besorolásánál az akkori hivatalos gyakorlatot alkalmaztam, amely szerint a darabokat két nagy kategóriába sorolták (prózai és zenés), azokon belül pedig alkategóriákat³² különítették el.³³ A statisztikák feldolgozását nehezítette, hogy azok nem minden évadra állnak rendelkezésemre és a meglévők sem minden esetben tartalmaznak egymással összehasonlítható adatokat. 1962-ig sikerült olyan statisztikákat fellelni, amelyek a kategorizált darabokat színházakra

²⁹ Biritz 1969: 20.

³⁰ Koltai 2007: 48.

³¹ Az első bemutató *A szabin nők elrablása* című zenés komédia volt, Bilicsi Tivadarral a főszerepben. (Szerző: Franz és Paul von Schönthan), melynek dalszövegeit Szenes Iván írta.

³² Klasszikus és régi, ezen belül magyar, világirodalmi, orosz, népi demokratikus, valamint új művek, melyen belül szintén magyar, világirodalmi, szovjet és népi demokratikus darabokat különböztettek meg.

³³ A zenés darabok közé kerültek a zenés vígjátékok, operettek, általában mindazon darabok, melyeknél a zene dominál, vagy mondanivalójukat a zene lényegében támasztja alá. A régi darabok közé kerültek általában a klasszikus írók műveiből dramatizált színdarabok, a 19. és a 20. század írói közül Heltai Jenő, Barta Lajos és Molnár Ferenc egyes darabjai. A műfaji csoportosításnál szereplő „új”, illetve „modern” elnevezés nem jelenti feltétlenül a darab korszakban haladónak minősített vagy szocialista realista tartalmát. Ebbe a csoportba kerültek mindazon művek, amelyeknek létrejötté az utolsó 20–30 évre volt tehető: a magyarok közül Molnár Ferenc legtöbb darabja, Harsányi Zsolt és mások, míg a külföldiek közül Priestley, Wilder, Niccodemi és társaik. Amennyiben régi vagy klasszikus írók művét megzenésítették, ezek a zeneszerzők szerint kerültek besorolásra, Mikszáth–Sárközi: *Szelistyei asszonyok* című operettje például az új magyar zenés darabok között szerepel. Abban az esetben, ha csak dramatizálásról van szó, a darab adatai mérlegelés alapján kerültek az eredeti szerző vagy az átdolgozó neve szerinti csoportba. Taródy-Nagy 1962: 29–30.

1. diagram

Zenés és prózai darabok aránya 1960-ban*

* Az adatokhoz a korabeli művelődési statisztikákat használtam fel. A rendelkezésre álló adatok valamennyi évben ugyanezt a képet mutatják. Az illusztráláshoz azért választottam az 1960-as évet, mert feltételezhetjük, hogy az 1956-ban megalakult színház műsorstruktúrája eddigre már megszilárdult. A grafikonon nem ábrázoltam valamennyi ekkor működő színház adatait, részben mert ezek elemzése túlmutatott jelen tanulmány keretein, részben mert az előadás-struktúra jellegzetességeinek bemutatáshoz nem szolgáltatott volna többletinformációt, ha több színház adatait is számításba veszem.

Forrás: MNL OL XXXII-20 Művelődésügyi statisztikai iratok gyűjteménye, Színházi statisztikák, 1960.

és évekre lebontva tartalmazzák. 1962 és 1970 között csak szórványadatokkal rendelkezem.³⁴ 1970-től vannak ismét részletes statisztikák, azokban azonban már nem kategorizálták, csak felsorolták a színdarabokat. Ezen adatok kategorizálása viszont a korábban alkalmazott rendszer alapján olyan utólagos konstrukció lett volna, amit sem szükségesnek, sem helyesnek nem tartottam, ezért ettől eltekintettem. Az első diagramhoz a József Attila Színház által játszott prózai és zenés darabok arányát hasonlítottam össze más fővárosi és vidéki színházak adataival.³⁵ Az összehasonlítás nagyon jól mutatja, hogy a József Attila Színház

³⁴ Például: Kimutatás a színházak 1967. és 1968. évi előadásszám, látogatói szám és jegybevételi tervteljesítéséről. Amely kimutatás Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 1969. szeptember 3-i jegyzőkönyvéhez készült melléklet, így csak a fővárosi színházakra vonatkozóan tartalmaz adatokat, ráadásul a budapesti és a tájelőadásokat együttesen, így a valós és eszmei nézőszám összehasonlítására nem alkalmas, hiszen a tájelőadások befogadó kapacitásáról nincsenek adataink. BFL XXIII.102.a.1.

³⁵ Az elemzésbe igyekeztem a vidéki színházakat az ország különböző részeiből összeválogatni, hogy ezzel minél szélesebb területi lefedettséget érjek el. A fővárosi színházak tekintetében

műsorstruktúrája a vidéki, nem pedig a fővárosi színházakéhoz hasonlít. Budapesten ugyanis sokkal differenciáltabb volt a műsorkínálat, egyes színházak csak prózai, mások csak zenés darabokat játszottak – szemben a vidékiekkel, amelyek mindkét típust egyaránt repertoáron tartották (1. diagram).

A színházban 1956-tól 1968-ig 72 bemutatóból 23 magyar prózai művet vittek színre (31,9%). Műsorpolitikájában sikeresen igazodott ahhoz a politikai elváráshoz, hogy részesítsék előnyben az új magyar szerzők műveinek színpadra állítását: egy, a színház műsoráról készült értékelés külön kiemelte, hogy az addig eltelt időben (1956–1964) csupán két régi magyar művet mutattak be.³⁶ A többi darab az értékelés szerint „mai életünk különböző oldalát mutatta be és mindig pozitív élel”.³⁷ Ezzel kapcsolatban egyetlen kritika fogalmazódott meg, hogy a színpadra kerülő darabokban a politikai eseményekre való művészi reagálás alig-alig volt jelen. Ezt felerősítette, hogy a születő és eszmei szempontból kívánatos tartalmú új magyar drámák művészi színvonala is elmaradt a korábbiaktól. Mindez ugyancsak azt támasztja alá, hogy a színház elsősorban a közönséget vonzó, színházba járásra szoktató, szórakoztató darabokat részesítette előnyben, nem pedig a kívánatos ideológia közvetítését.

A SZÍNHÁZLÁTOGATÓK JEGYTÍPUS SZERINTI MEGOSZLÁSA

A vizsgált korszakban színházzal foglalkozó szakembereket és a politikai döntéshozókat, bár más-más okból, de egyaránt foglalkoztatta, hogyan lehetne több nézőt, illetve a társadalom szélesebb rétegeit a színházak nézőterére csalogatni. A közönségszervezés, a színházi propaganda és az úgynevezett „teltház-akciók”³⁸ ellenére – vagy talán részben ezek negatív eredményeként is – gyakran fordult elő, hogy a színházak előadásai félházzal vagy akár szinte üres nézőtér előtt zajlottak. A jelenség leírását azonban nagyban nehezíti, hogy a statisztikák általában csak az eladott jegyek számáról adnak képet, a valós nézőszámról csak nagyon ritkán van adatunk.

A statisztikai felmérésekből azt tudjuk, hogy az 1960-as években az ország lakosságának 6%-a volt rendszeres színházlátogató, vagyis ennyien jártak havonta

---

a Vígyszínház mint szintén XIII. kerületi színház, míg a Nemzeti Színház és a Madách Színház a korszak fővárosi színházi életében betöltött meghatározó szerepe miatt került be az összehasonlításba.

³⁶ Szomoró Dezső: *II. József* (Rendezte: Kazán István. Bemutató: 1964. január 26.) és Heltai Jenő: *Az ezerkettedik éjszaka* (Rendezte: Egri István. Bemutató: 1964. november 14.).

³⁷ Jelentés a József Attila Színházban végzett brigádvizsgálatról. MNL OL XIX-I-4-ff-2.tétel-József Attila Színház-1969.

³⁸ A „teltház-akció” lényege, hogy egy gyár, üzem vagy termelőszövetkezet megvásárolja a színházjegyeket, aztán eladja, vagy jutalmul szétosztja a dolgozói között. A mozgalom viszont csak akkor lehet sikeres, a jutalom pedig értékes, ha olyan híre van az előadásnak, hogy örül, aki jegyet kap rá, ellenkező esetben gyakran előfordult, hogy a jegyet továbbadták, vagy egyszerűen nem mentek el az előadásra. Molnár Gál 1974: 164.

legalább egyszer színházba. További 29% ennél ritkábban, 65% pedig egyáltalán nem látogatta a színházi előadásokat. Az 1970-es évek közepére a rendszeres színházlátogatók aránya 10%-ra emelkedett.³⁹

A korszakban a közönségszervezés és a bérletezés volt a két legelterjedtebb eszköz a színházak nézőtereinek megtöltésére.⁴⁰ Egy 1958-ban Aczél György részére a közönségszervezésről készített feljegyzés szerint annak helyzete és eredményei az 1960-as évek küszöbén rosszabbak voltak a színházak államosítását közvetlenül követő időszaknál. Az elemzés szerint ennek egyik oka az volt, hogy – ellentétben az 1950-es évek elejével – a szakszervezetek már nem érezték kellőképpen magukénak a közönségszervezés ügyét. Mindez annak ellenére alakult így, hogy a Művelődésügyi Minisztérium utasításában határozottan kimondta, hogy a közönségszervezés a szakszervezetek egyik legfontosabb feladata.

„[...] a szakszervezetek kultúrnevelési munkájának egyik legfontosabb feladata, hogy felkeltse és nevelje a munkások kulturális igényességét és ráirányítsa figyelmüket a hivatásos kulturális intézmények, színházaink, hangversenyeink valóságos értékeire, amelyre a nép állama hatalmas összegeket áldoz.”⁴¹

A Művelődésügyi Minisztérium 1958-ban rendelte el, hogy olyan közönségszervezéssel foglalkozó központi szervet kell létrehozni, ahol az egyes színházak szervezői dolgoznak egyazon közös helyiségben. 1965-ben jött létre a Központi Jegyiroda, ami valójában tíz jegyirodából állt. Ezek az egyes nagy szakszervezetek mellett működtek, minden szakszervezet épületében külön, mert nem sikerült egyetlen nagy helyiséget találni. Ebből a helyzetből fakadóan az az elképzelés sem valósulhatott meg, hogy a közönségszervezők a színházakhoz tartozva dolgozzanak, hiszen akkor mindegyiknek tíz-tíz szervezőre lett volna szüksége. Ezt a helyzetet bonyolította, hogy a színházaknak volt saját szervezése is, mely hivatalosan

³⁹ Levendel 1979: 20.

⁴⁰ Amíg korábban a színházak pénztárában lehetett jegyet venni az előadásokra, az 1950-es években minden színháznak lett egy szervezőgárdája, melyek kiépítettek maguknak egy társadalmi munkásokból álló hálózatot, ezen keresztül juttatták el a jegyeket az üzemekbe. A szervezők minőségi munkája egyik akadályának azt tartották, hogy gyakran ők maguk sem jártak színházba, nem ismerték a darabokat, amelyekre a közönséget be kellett volna hozniuk. Munkájuk minőségének és eredményességének javítása érdekében közönségszervezőknek 10 hónapos tanfolyamon kellett részt venniük, és havonta megjelenő tájékoztatók segítettek őket a darabok eszmei mondanivalójának, irodalmi, politikai jelentőségének ismertetésében. Az üzemi faliújságok számára cikk- és fényképanyagot küldtek szét, a bemutatók előtt pedig ismeretterjesztő ankétokat szerveztek. Garai 1952: 6–7.

⁴¹ Dr. Nyáry László feljegyzése Aczél György részére a munkások színház és hangverseny látogatásáról, valamint a közönségszervezés helyzetéről. 1958. június. 3. MNL OL XIX-I-4-aaa-iktatatlant iratok-84. dosszié. Az 1950-es években a társadalmi munkások útján eladták a jegyeket, de arra már senki nem kötelezte az embereket, hogy elmenjenek a gyakran igen rossz hírű darabokat megnézni. Ezért egy időben gyakran az volt a bevált gyakorlat, hogy a társadalmi munkások másnap leírták a vevővel az előadás tartalmát. Ez a kontroll azonban nem volt eredményes.

a Honvédséggel és a Belügyminisztériummal tartott kapcsolatot, de alkalmanként, ismeretségi alapon üzemekben is szerveztek közönséget.

A közönségszervezésen keresztül zajló munkahelyi folyamatos jegyellátás⁴² elvileg megteremthette a rendszeres színházlátogatás lehetőségét azok számára is, akik egyébként nem mennének el a színházak pénztáraihoz.⁴³ A közönségszervezők ajánlásaiikkal felkelthették az érdeklődést egy-egy darab vagy színház iránt. Ehhez persze az kellett, hogy maguk is lássák a darabokat, hogy érdemben tájékoztatni, befolyásolni tudják az embereket.⁴⁴

Az elvi lehetőségek megvalósulását azonban korlátozta, hogy hiába szervezték át a közönségszervezést az 1960-as években, a rendszer nagyon nehézkes volt. A színházak pénztárainál gyakorlatilag nem lehetett jegyhez jutni, eközben a szervezőknek átadott jegyek nem mindig keltek el, így a színházakat többszörös kár érte. A nézők leszoktak arról, hogy a színházak pénztárait keressék fel, így a szervezőktől végül visszakapott jegyeket sem lehetett értékesíteni.⁴⁵

A bérletesek voltak azok, akik révén a folyamatos és zavartalan színházüzemet biztosítani lehetett. A bérletkonstrukciók ugyanis mindig magukban foglaltak kevésbé népszerű vagy előzetesen népszerűtlennek vélt előadásokat is. A bérlettel rendelkező nézők a színházak közönségének sajátos csoportját alkották. Bizonyos szempontból tekinthetők törzsközönségnek, ők voltak az alanyai egy-egy színház műsorstratégiájának. Más színházakhoz viszont egyáltalán nem kötődtek, színházlátogatási szükségleteiket általában kielégítette az évi öt-hét előadás megtekintése egyetlen színházban. A színházlátogatási szokásokról a korszakban készített vizsgálatok alapján a bérletezés nem volt tömeges jelenség, hiszen a színházba járó közönség több mint a felének soha nem volt bérlete. A fővárosi és a vidéki színházak helyzetét összehasonlítva elmondható, hogy a bérletezés sokkal inkább vidéki jelenség volt (a fővárosi színházlátogatók 10%-ának, a vidékiek 20%-ának volt a vizsgált időszakban bérlete), hiszen a jellemzően egy színházzal rendelkező vidéki városok lakói egyébként is kevésbé válogathattak az előadások között. A bérletvásárlás emellett elsősorban a fiatalokra, illetve azokra volt

⁴² Tájékoztató jelentés a színházi közönségszervezés helyzetéről, feladatairól. 1964. augusztus 24. BFL XXXV.1.a.4.

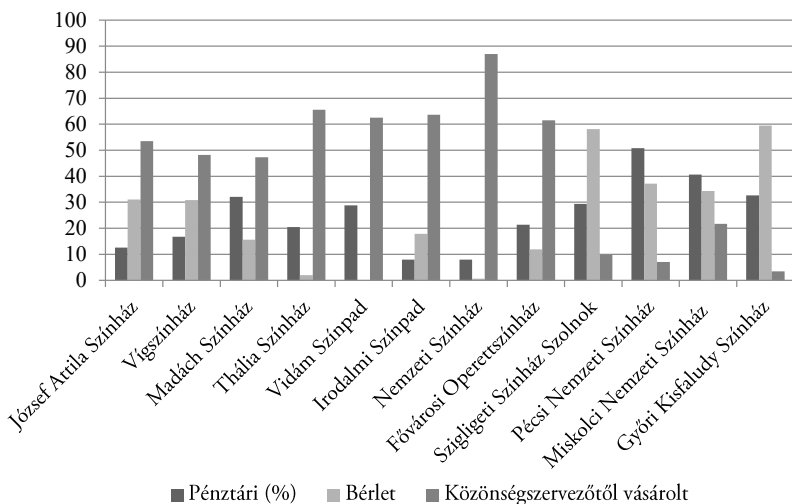
⁴³ A színház szervezőtitkára eljuttatta a jegyet a központi jegyirodába, ugyanide érkezett be a 14 szakszervezet jegyigénye is. A központi jegyiroda két héttel az előadás előtt elküldte a jegyeket a szakszervezetekhez. A szakszervezeti jegyiroda megvárta, míg valamennyi színház valamennyi jegye beérkezett hozzá, ekkor behívta a társadalmi munkásokat, akik elvitték a jegyeket az üzemekbe. Az aktivista hét nappal az előadás előtt visszaadta a megmaradt jegyeket a központi jegyirodának, ahonnan a színházakba kerültek, hogy azok pénztáraiban értékesítsék őket. Lelkes 1966: 15.

⁴⁴ A közönségszervezésről. Csatolva az *Ifjúság és színház 1974–1976.* című vizsgálati anyaghoz. MNL OL XIX-I-7-bb-Színházi iratok-1976.

⁴⁵ Rádásul visszatérő problémát jelentett, hogy azt még az üzemi közönségszervezésen keresztül sem sikerült érdemben befolyásolni, hogy milyen dolgozókhöz kerültek a színházjegyek. Azaz sikerült-e nagyobb tömegben olyan embereket színházlátogatóvá tenni, akik korábban nem voltak azok? 1961. március 8. BFL XXIII.102.a.1.

2. diagram

Eladott jegyfajták aránya az egyes magyarországi színházakban (1970)

Forrás: MNL OL XXXII-20 Művelődésügyi statisztikai iratok gyűjteménye, Színházi statisztikák, 1970.

jellemző, akik a szellemi szférában törekedtek mobilitásra, és műveltségük még nem volt elegendő ahhoz, hogy a színházak kínálatából maguk válogassanak.⁴⁶

Mint a 2. számú diagramon is látható, a József Attila Színház eladott jegyeit leginkább közönségszervezőkön keresztül értékesítették (53,54%), de magas volt a bérletek aránya is (31,04%), a legcsekélyebb arányban a pénztárban keltek el a jegyek. Az értékesített jegyek alapján a színház egyszerre hordozta magán a fővárosi színházak jellegzetességét (hiszen a jegyek többsége közönségszervezők útján kelt el), de egyben megfigyelhetjük a vidéki színházakra jellemző nagyarányú bérletezést is (2. diagram).

Mint arról fentebb már szó volt, a színház egyik fő feladata egy olyan közönségréteg színházlátogatóvá tétele volt, melynek tagjai korábban jellemzően nem jártak színházba. Ennek egyik módja a bérletek értékesítése volt, hiszen így egy-egy néző nemcsak egy, hanem egyszerre több előadásra is jegyet vett, ráadásul ennek révén olyan darabokra is el lehetett adni a jegyeket, amelyek egyébként nem lettek volna népszerűek. Ilyen színházbérletet igen gyakran vásároltak szocialista brigádok is, hogy ezzel teljesítsék a brigád kulturális vállalását. Az általuk készített brigádnaplók rendszeresen beszámoltak a „szocialista módon élni” című szó alatt vállalt színház-, mozi- vagy múzeumlátogatásokról.⁴⁷ Azonban a bérlet-

⁴⁶ Levendel 1979: 35–43.

⁴⁷ A különböző brigádnaplók hasznos forrásai lehetnek a „szocialista módon élni” fogalma időbeli és földrajzi hely szerinti differenciálódása vizsgálatának. Az általam áttanulmányozott néhány

vásárlás volt egyben az az értékesítési mód is, amely a legkevésbé garantálta, hogy a vásárlóból néző lesz, azaz el is megy az előadásra. A korszak egyik nagy problémája volt az úgynevezett fantomnézők magas aránya a jegyvásárlók körében.⁴⁸ A felmérések azt mutatták, hogy a színházi előadásoktól távol maradók aránya az átlagosnál is nagyobb volt a közületi, a szocialista brigádoknak adott, illetve az ifjúsági bérlet felhasználásnál. Ezeket a bérleteket ugyanis kapták vagy igen olcsón vásárolták a dolgozók.⁴⁹

Mint a statisztikákból is látszik, a József Attila Színházban kiemelkedően magas volt azon nézők aránya, akik közönségszervezőn keresztül vásárolták a színházjegyet. A színház vezetése hangsúlyt helyezett arra, hogy a közönségszervezők megismerjék a darabokat, melyekre a jegyeket árulják, ezért lehetőséget biztosított nekik a darabok előzetes megnézésére.⁵⁰ A színház társulata emellett is sokat tett saját befogadó közegének kiépítéséért:

„A színház az üzemekkel való kapcsolatban is úttörő munkát végzett, a gyakran túlságosan üzleti szemléletű közönségszervezés és agyonszervezett ankétok helyett ők színész-munkás klubnapokon keresték a barátkozás lehetőséget. Az itt kialakult

---

brigádnapló nagyon különböző képet mutat például a kulturális rendezvények látogatása tekintetében, attól függően, hogy a brigád fővárosi vagy vidéki üzemhez tartozott-e, hogy mi volt a brigádtagok (különösen a brigádvezető) iskolai végzettsége, illetve hogy a brigádtagok többségükben nők vagy férfiak voltak-e. Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Madame Curie Brigádjának naplója (MNL OL XXIX-F-187-r), Magyar Hajó és Darugyár Ribakov Szocialista Brigádjának naplója (MNL OL XXIX-F-186-h). Ezúton köszönöm Kiss András kollégámnak, hogy a brigádnaplók felkutatásában segítségemre volt. Ugyancsak köszönöm Weinacht Tamás levéltáros segítségét, aki édesapja brigádnaplóit (Ipari Szerelvény- és Gépgyár Ságvári Endre Brigád) bocsátotta rendelkezésemre.

⁴⁸ Fantomnézőknek nevezték azokat, akik csak megvásárolták a jegyeket vagy bérleteket, de az előadásra nem mentek el. A jelenség olyan komoly méreteket öltött, hogy arról statisztikákat is készítettek. Jelenleg egy színház – a Nemzeti Színház – esetében sikerült fellelni ezeket a statisztikákat. Értékelés a Nemzeti Színház 1981–1982. évad látogatottságának alakulásáról. MNL OL XXVI-I-8.

⁴⁹ Több korabeli fórumon is foglalkoztak azzal a kérdéssel, vajon a színházak mitől félnek, amikor a megkövesedett bérletrendszerhez ragaszkodnak. Vajon jobban szeretik papíron a telt házat, mint a valóságosat? Mert miközben a bérlettulajdonosok sokszor nem mentek el az előadásra és székeik üresen maradtak, a pénztárak előtt hiába álltak sorba az érdeklődők. Dombóvári Gábor tudósítása a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság üléséről. Kossuth Rádió, 1979. április. 9. 12:00. A Nemzeti Színház 1978/79-es évadjának sajtóközleménye. A színházaknak gazdasági szempontból érdekében állt, hogy a bérletek révén előre biztosítsanak bizonyos nézőszámot, és ez abba az irányba hatott, hogy a rendszer alapjaiban ne változzon meg. Így a jegyeladás, bérletrendszer és a közönségszervezés korabeli formája eleve magában hordozta a fantomnézők jelenségének létezését.

⁵⁰ A tanulmány elkészítése során alkalmam nyílt beszélgetni egy hölgygel, aki korábban a József Attila Színház rendszeres látogatója volt. Interjúalanyom egy budapesti munkáscsaládból származik, gyermekkorában nem jártak színházba. Amikor 18 évesen dolgozni kezdett, munkahelye (Magyar Posta) közönségszervezője révén jutott el rendszeresen színházba. A beszélgetés során többször is elmondta, mennyire fontos volt számára a közönségszervező segítsége, aki jól ismerte a darabokat és vevőit is, így mindenkinek személyre szabottan tudott jegyet ajánlani.

kapcsolatok szinte csak a vidéki színházak lokálpatriotizmust is sugárzó népszerűségével mérhetőek.”⁵¹

Bevezették, hogy a készülő előadás együttese még a próbák alatt ellátogatott egy üzembe. A rendező bemutatta a munkásoknak a szerzőt, a darabot és az előadás művészi elképzelését. A helyszínen lejátszott jelenetnyi próba során az érdeklődők ízelítőt kaptak a műből, megtekinthették a készülő díszlettervet.⁵² Arra is volt példa, hogy az évadnyitó társulati ülésre – amelyen a színház művészeti céljait és a jövő évad programját tárgyalták meg – meghívták Angyalföld néhány nagyobb üzemének képviselőjét is.⁵³ Máskor még a társulati ülés előtt tanácskozássra hívták össze a XIII. kerületi üzemek, gyárak képviselőit. A megbeszélésen ismertették a József Attila Színház műsortervét, munkás–művész találkozót terveztek. A színház ezeken az ankétokon keresztül igyekezett rendszeres kapcsolatokat teremteni az üzemi dolgozókkal, hogy ezzel is hozzájáruljon a nézőszám növeléséhez.⁵⁴

* * *

A statisztikákat elemezve, a fennmaradt dokumentumokat, újságcikkeket olvasva a József Attila Színház első közel húsz évének története eredményesnek minősíthető. Az indulást meghatározó rossz infrastruktúra, nem létező műsorstruktúra és közönség ellenére Fodor Imre társulatának a valós befogadói preferenciákra figyelve sikerült szórakoztató népszínházat teremtenie Angyalföldön, mely megtalálta saját közönségét, és kialakította jól bevált műsorát is. Évadonként átlag 350 előadással és 250–300 000 nézővel.⁵⁵ A színház műsorán egy évadon belül szerepelt például Anouilh *Becket* című darabja⁵⁶ 2 előadással, 1379 nézővel, Osztrovszkij *Farkasok és bárányok* című műve⁵⁷ 8 előadással, 5287 nézővel, illetve Barillet–Grédy *A kaktusz virága* című zenés vígjátéka⁵⁸ 57 előadással és 41 299 nézővel.⁵⁹ A színház az egy évadra jutó előadások száma és a jegyeladási adatok

⁵¹ *Nők Lapja* 1959. szeptember 10. A József Attila Színház sajtókiadvány-gyűjteményéből. OSZK SZT.

⁵² *Nők Lapja* 1959. szeptember 10. A József Attila Színház sajtókiadvány-gyűjteményéből. OSZK SZT.

⁵³ Láng Gépgyár, Elzett Gyár, Hőpalackgyár, Habselyemgyár.

⁵⁴ *MTI Belföldi Hírek* 1959. augusztus 12. A József Attila Színház sajtókiadvány-gyűjteményéből. OSZK SZT.

⁵⁵ Összehasonlításként a méreteiben nagyobb Vígszínházban ugyanebben az időszakban évadonként 550–600 előadást 400–430 000 néző látott, a népszerű zenés darabokat játszó Fővárosi Operettszínházban pedig 370 előadást 280 000 néző.

⁵⁶ Anouilh, Jean: *Becket, avagy az Isten becsülete*. Bemutató: 1965. február 20. (Rendezte: Kazán István.)

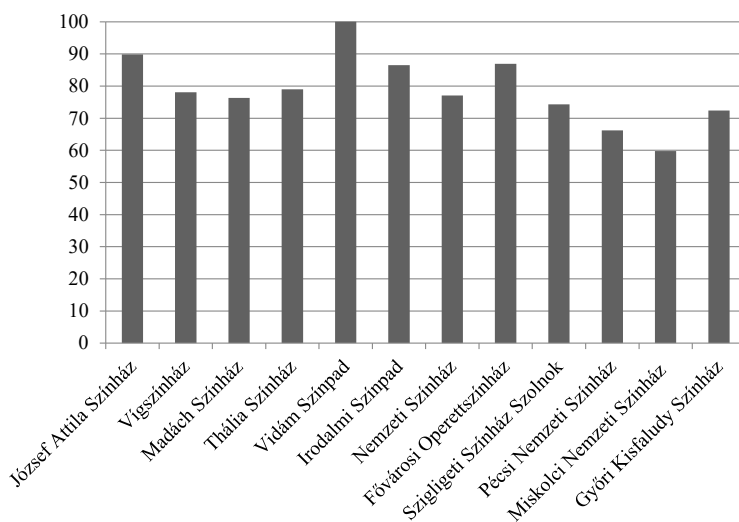
⁵⁷ Osztrovszkij, Alekszandr Nyikolajevics: *Farkasok és bárányok*. Bemutató: 1966. október 15. (Rendezte: Kazán István.)

⁵⁸ Barillet, Pierre – Grédy, Jean-Pierre: *A kaktusz virága*. Bemutató: 1966. május 21. (Rendezte: Kazán István.)

⁵⁹ Jelentés a József Attila Színházban végzett brigádvizsgálatról. MNL OL XIX-I-4-ff-2.tétel-József Attila Színház-1969.

3. diagram

Színházlátogatók az eszmei látogatók százalékában* 1970-ben

* A színház eszmei látogatószáma a színház nézőtere befogadóképességének, illetve az adott év előadásszámának szorzata. A diagram az erre az értékre rávetített ténylegesen eladott jegyek százalékos arányát ábrázolja.

Forrás: MNL OL XXXII-20 Művelődésügyi statisztikai iratok gyűjteménye, Színházi statisztikák, 1970.

alapján is versenyképes színházzá vált a fővárosi színházi struktúrában annak ellenére, hogy Budapesten egy alapvetően vidéki színházi modellt valósított meg (3. diagram).

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, megvalósult-e a József Attila Színházban az a politikai akarat, mely szerint nem elegendő a munkások színházba szoktatása, hanem az is cél, hogy megfelelően nagy számban, meghatározott ideológiai tartalommal rendelkező darabokat is lássanak, már árnyaltabb a kép. A műsorterveket tanulmányozva inkább tűnik ez egy kötelező előírásnak, amit egy minimális szinten volt csak cél teljesíteni, egyensúlyozva a közönségigény és a minisztérium által közvetített elvárások között, mint a színház társulata által igazán komolyan vett feladatnak. Ahogyan például az 1968/1969-es színházi évről készült jelentés is kiemelte, hogy József Attila Színház azon kevés színház közé tartozott, ahol jelentősen nőtt a könnyebb szórakozási igényeket szolgáló darabok száma.⁶⁰ Mivel a műsorterveket engedélyeztetni kellett, terveztek például szovjet műveket vagy új magyar drámát, amelyeket aztán egy bérletben szerepeltettek könnyed szórakoztató vagy zenés darabokkal. Így papíron mindenképpen teljesült a cél,

⁶⁰ MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1969. május 27-i ülése. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 117. ó. e.

hiszen azt, hogy melyik előadásra pontosan hányan mentek el, valójában csak akkor tudnánk megmondani, ha a József Attila Színház esetében is rendelkezésre állnának a fantomnézőkről készült kimutatások. A *Film – Színház – Muzsika* vagy a *Színház* című lapban megjelent ismertetések, kritikák azonban általában a szórakoztató darabok közönségsikeréről szólnak. Emellett a Művelődésügyi Minisztérium Színházi Főosztályán egyes darabokról írt értékelések azt mutatják, hogy az 1970-es évekre a politikai döntéshozók is elfogadták a színház alapvetően népszínházi jellegét; arra is találunk példát, hogy egy-egy darabot bemutatóra alkalmasnak ítélték, de nem a József Attila Színházban.

„Mélységes aggodalommal látnám viszont ezt a darabot – amellyel kétségtelesen lehetne értékes előadást produkálni – a József Attila Színház színpadán. [...] Egyszerűen elképzelhetetlen a Sámuel király ebben az angyalföldi proletár bulvárszínházban.”⁶¹

A hangsúlyeltolódást ott is megfigyelhetjük, hogy az évadtervek szövegeiben visszatérő gondolat volt: nem kívánják a színházakat úgy befolyásolni, hogy a zenés vidám műfajoktól teljesen elhatárolódjanak, mert van egy közönségigény, amit ki kell elégíteni. Viszont minden alkalommal felhívták a figyelmet a helyes arányok megtartására, azaz hogy minden színháznak feladata az eszmeileg, művészileg rangos művek bemutatása, még akkor is, ha ez negatív anyagi következményekkel jár a színházakat finanszírozó állam számára.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXIII.102.a.1 Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1950–1990.

XXXV.1.a.4 Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1989.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-a Minisztertanács jegyzőkönyvei és mellékleteik, 1944–1990.

XIX-A-83-b Minisztertanácsi előterjesztések, határozatok, 1944–1990.

XIX-I-4-ff Művelődésügyi Minisztérium Színházi Főosztály iratai, 1958–1973.

XIX-I-4-aaa Aczél György miniszterhelyettes általános iratai, 1959–1967.

XIX-I-7-bb Pozsgay Imre miniszterhelyettes, miniszter iratai, 1975–1980.

XXIX-F-186 Magyar Hajó- és Darugyár iratai, 1959–1992.

XXIX-F-187 Ikarus Karosszéria- és Járműgyár iratai, 1947–1991.

⁶¹ Bógel József feljegyzése Gabányi Árpád *Sámuel király* című tragédiájáról. 1968. november 11. MNL OL XIX-I-4-ff-2.tétel-József Attila Színház-1968.

XXVI-I-8 Nemzeti Színház iratai, 1945–1989.

XXXII-20 Művelődésügyi statisztikai iratok gyűjteménye, 1950–1993.

M-KS 288. f. 41. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Bizottság iratai, 1962–1989.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Színháztörténeti Tár (SZT)

József Attila Színház iratai és sajtókivágat-gyűjteménye

Nemzeti Színház Archívuma

A Nemzeti Színház 1978/79-es évadjának sajtókivágat-gyűjteménye.

Biritz Tibor: A népszerűség reflektorfényében. *A Hét* 1969. (14.) 47. 20.

Színház, 1971.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csóti Csaba 2003: Egy brigádnapló 1979-ből. *Archivnet* (3.) 4. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/egy_brigadnaplo_1979bol.html – utolsó letöltés: 2017. augusztus 15.

Fabó Beáta 2002: A külső kerületek Nagy-Budapest városépítési elképzeléseiben. In: Holló Szilvia Andrea – Sipos András (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXX. Budapest, 153–176.

Garai Tamás 1952: Közönségszervezés. Egy jegy nyomában a Ruggyantagyárból a Nemzeti Színházig. *Népművelési Híradó* (4.) 10–11. 6–7.

Havasréti József 2006: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Budapest.

Heltai Gyöngyi 2013: A „nevelő szórakoztatás” válsága 1954-ben. *Korall* (14.) 51. 131–160.

Koltai Tamás 2007: Gáz és fém. Beszélgetés Léner Péterrel. *Színház* (40.) 2. 48.

Lelkes Éva 1966: Hány kézen megy át egy színházjegy? A közönségszervezés labirintusában. *Film – Színház – Muzsika* (10.) 39. 15.

Levendel Ádám 1979: *Színházba járási szokások*. Budapest.

Marinis, Marco de 1999: A néző dramaturgiája. Egy valószínűtlen asszociáció. *Critikai Lapok* (8.) 10. 26–31.

Molnár Gál Péter 1974: *Izgága színház*. Budapest.

Taródy-Nagy Béla (szerk.) 1962: *Színpad és közönség. Magyar színházi adatok I–II*. Budapest.

Valuch Tibor 2002: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

Valuch Tibor 2017: A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítések. *Múltunk* (72.) 2. 4–24.

Vass Henrik (szerk.) 1979: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest.